

مثنوی نل و دمن

محسن ذاکر الحسینی

ابوالفیض فیضی دکنی، نل و دمن، به کوشش سیدعلی آل داوود، مرکز نشر دانشگاهی، تهران ۱۳۸۲، ۲۵۶ (۶۰+۱۷۵+۲۲) صفحه.

ابوالفیض فیضی اکبرآبادی دکنی (۹۵۴-۱۰۰۴)، متخلص به «فیضی» و سپس «فیاضی»، از فارسی‌گویان نامدار هندوستان است که، پس از درگذشت غزالی مشهدی (وفات: ۹۸۰ق)، ملک‌الشعرا دربار اکبرشاه شده است. او فرزند شیخ مبارک ناگوری (۹۱۵-۱۰۰۱)، مؤلف تفسیر منبع‌العلوم، و برادر بزرگ ابوالفضل علامی (۹۵۸-۱۰۱۱)، مؤلف اکبرنامه و آیین اکبری است. فیضی در شعر و ادب و تاریخ مهارت داشته. کتابخانه ۴۶۰۰ جلدی او، که نسخه‌های متون محفوظ در آن غالباً به خط مؤلفان آنها بوده، پس از مرگ وی، به خزانه پادشاهی انتقال یافته است.

فیضی بر زبانهای فارسی و عربی و سنسکریت احاطه داشته و آثاری به فارسی و عربی تألیف و از سنسکریت به فارسی ترجمه کرده است؛ از جمله سواطع الالهام فی تفسیر القرآن مشهور به «تفسیر بی نقطه» که در سراسر آن حرف نقطه‌دار نیآورده است؛ لیلوتی، ترجمه از سنسکریت؛ لطیفه فیاضی، مکاتیب فیضی؛ گلدسته نظم و نثر، گزیده شعر قدما با مقدمه ابوالفضل علامی؛ دیوان؛ پنج‌نامه، خمسه فیضی؛ رباعیات شهرآشوب.

فیضی قصد داشته است پنج مثنوی به نامهای مرکز ادوار، سلیمان و بلقیس، نل و دمن، هفت‌کشور، و اکبرنامه، به تقلید از نظامی گنجوی بسراید. اما، با مرگ زودرس، توفیق اتمام آن را نیافته است. مثنوی فارسی نل و دمن، سومین منظومه از طرح ناکام فیضی، ترجمه‌ای

است همراه با تصرّف از داستان عاشقانه نله و دمیتی مهابهاراتا، که در بیش از چهارهزار بیت برون مفعول مفاعیلن فعولن (بحر هزج مسلسل اخرب مقبوض محذوف یامقصور)، در برابر لیلی و مجنون نظامی سروده شده، و چندین شرح و نظیره بر آن نوشته‌اند. فیضی نام عاشق و معشوق منظومه خود را نل و دمن تلفظ می‌کرده است. او بارها نل را با کلماتی چون بدل، اول، خلل، مثل، و عمل قافیه کرده، از جمله

در جلوۀ شوق دید نل را وان حسن و جمال بی بدل را
(ص ۱۶۴، بیت ۲۳)

بینشست نل و برادر نل در بساخت حریف داو اول
(ص ۱۷۰، بیت ۱۳)

اما، در یک مورد، آن را با دل قافیه کرده است:
شبه بار حضور داد نل را بنواخت مر آن شکسته دل را
(ص ۱۹۲، بیت ۱۰)

که معلوم نیست نل را به کسر اول تلفظ کرده، یا دل را به فتح اول. نام دمن را نیز در بیتی ذوالقافیتین با چمن قافیه کرده است:

گل چهره سمن بری دمن نام از موی فکنده بر چمن دام
(ص ۱۲۱، بیت ۱۲)

متن منظومه نل و دمن، در برخی مواضع و به‌ویژه در دیباچه، سنگین و بعضاً پیچیده است و گاه لغات، اصطلاحات، اسامی و حتی کاربردهای نحوی و صرفی رایج در میان فارسی‌دانان هند در آن دیده می‌شود. مثلاً، در یک مورد، خیل (xayl) را به صورت xīl تلفظ و با پیل (pīl) قافیه کرده است.

توحید تو هر که رائد در خیل بر مورچه زد عماری پیل
(ص ۶۳، بیت ۱۶)

مثنوی نل و دمن منظومه‌ای است استوار، دلپذیر، باطراوت و سرشار از تمثیلهای و استعارات و ترکیبات رقیق و تازه و گاه یادآور شیوه نظامی و، مانند بیشتر سروده‌های سبک هندی، پر از معانی و مضامین تازه و خیال‌انگیز چندان‌که، به تعبیر خود او، اسراف معانی کرده و بر آن است که صاحب طرزی است نو:

طرز دگران وداع کردم طرزی ز خود اختراع کردم
(ص ۲۳۲)

از مثنوی نل و دمن، دهها نسخه خطی موجود است و آن تاکنون چندبار به طبع رسیده است، از جمله: در لکهنو (جزو خمسۀ فیضی) ۱۸۳۱؛ کانپور ۱۸۷۳؛ لکهنو ۱۹۳۰، به کوشش کیسری واس سیه سپر؛ تهران ۱۳۳۵ش، به کوشش علی قویم. تازه‌ترین چاپ کتاب (تهران ۱۳۸۲ش)، با مقدمه مصحح آغاز شده، مشتمل بر زندگی‌نامه، نمونه شعر، و معرفی آثار فیضی، معرفی منظومه نل و دمن، معرفی نسخه‌های خطی نل و دمن، فهرست منابع مقدمه و نمونه تصویر نسخه‌های مورد استفاده. متن منظومه براساس نسخه خطی شماره ۹۱۵۸ کتابخانه مجلس (م احتمالاً از قرن یازدهم هجری) و ملاحظه چاپ کیسری واس سیه سپر (لکهنو ۱۹۳۰)، تصحیح و به نوشته مصحح، فقط بخشهایی از آن با نسخه شماره ۱۴۱۴۳ کتابخانه مجلس، تصویر نسخه شماره ۷۰۲/۸۹۰ کتابخانه داتا گنج‌بخش (مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان)، و نسخه شماره ۲۶۱۳/۱ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران مقابله شده و اختلاف نسخه‌ها نیز، به عذر کثرت اختلافات، ذکر نشده است. این امر و، همچنین، استفاده نکردن از دیگر نسخه‌های خطی معتبر تاریخ‌دار سبب شده است که پاره‌ای بدخوانیها و تصرفات نادرست به متن راه یابد که از جمله آنهاست:

با حرف تو چون بیفتم کار	پرکار قلم فتد ز پرگار
(به جای پرگار)	(ص ۶۳، بیت ۸)
می‌داشت درین نشیمن راز	بر روی زمانه این دو دُر باز
(به جای دو دُر)	(ص ۱۲۰، بیت ۱۰)
آتشکده‌ها گداز دارم	کاین شعله ز سینه باز دارم
(به جای دادم در هر دو مصرع)	(ص ۲۲۶، بیت ۵)
رنگین چمنی به شعله شسته	جز مهر و گیا درو نرسته
(به جای مهر گیا)	(ص ۲۲۶، بیت ۱۴)
هر نقشی ازو گلی ست بر بار	هر برگی ازو لبی [ست] به گفتار
(که ست درون قلاب زاید است)	(ص ۲۲۸، بیت ۴)
نه طاق رصد نظاره کردم	تقویم، مه و ستاره کردم
(به جای تقویم مه)	(ص ۲۳۱، بیت ۱۵)
ای ریخته درد جرعه بر خاک	بر چین گل از بهار ادراک
(به جای گلی)	(ص ۲۳۳، بیت آخر)

از مقایسه متن با نمونه تصاویر آغاز کتاب معلوم می‌شود که گاه در حفظ ضبطهای نسخه اساس نیز دقت کافی نشده است، از جمله:

توحید تو نیست بر قلم جُست ایوان بزرگی و ستون سست
(به جای بزرگی = به بزرگی) (ص ۶۳، بیت ۷)

آتش ز نسَم این بهارِ اَمید تا میوه طمع ندارد از بید
(به جای ندارم) (ص ۶۳، بیت ۱۰)

پروانه خس و هوا شرربار پرواز چه گل کند در این کار
(به جای پروانه در مصرع دوم) (ص ۶۳، بیت ۱۱)

از ۴۷ دستنویس مذکور در مقدمه مصحح، ۱۴ نسخه تاریخ‌دار در قرن یازدهم کتابت شده است.

در پایان کتاب، فهرست «واژه‌ها و ترکیبات نو» آمده، که بسیار مفید است، هرچند افتادگی دارد و برخی از آنها نو نیست، از جمله آشفنگی، آفریده، آوارگی، چوگان، درنده، روزانه، ره، زان (=زان)، شراره، فرزانه، و مخروش. این چاپ فاقد فهرست راهنماست.

پاره‌ای از غلطهای مطبعی کتاب به شرح زیر است: گانپور (ص ۲۸، سطر ۱۰؛ ص ۳۲، سطر ۱۳)؛ ولی همچو چراغ روز دارم (ص ۳۳)؛ قلب کاروان (ص ۸۶، بیت ۹)؛ جاودانه (ص ۲۲۹، بیت ۷)؛ پله (ص ۲۳۱، بیت ۲۲)؛ به جای کانپور؛ دلی همچو چراغ روز دارم؛ قلب‌کاران؛ جاودان، پله. بیت دوازدهم صفحه ۲۲۸ نیز عیناً تکرار بیت پنجم همان صفحه است.

□